

Digitalisering van vormgevingserfgoed

Karin van der Heiden & Marco de Niet

Met de opkomst van Dutch Design in de jaren tachtig van de vorige eeuw is ook de professionalisering van beheer en behoud van designcollecties en vormgevingsarchieven op gang gekomen. Het belang van een goede beschikbaarstelling van deze collecties en archieven zal in de komende jaren alleen maar toenemen dankzij de investeringen in de creatieve industrie als aanjager van innovatie. Hoe is dit collectiebeheer tot stand gekomen en aan welke voorwaarden digitalisering moet het voldoen om een bijdrage te kunnen leveren aan innovatie binnen de creatieve industrie?

Het pre-Google tijdperk

Tot vijftien jaar geleden was het voor studenten in het toegepast kunstonderwijs niet eenvoudig om zich een goed overkoepelend beeld te vormen van hun toekomstig vakgebied. Werk van grote ontwerpers dat tijdens lessen als voorbeeld werd aangehaald, was niet vanzelfsprekend in een bibliotheek of andere openbare instelling terug te vinden. Het is nu moeilijk voorstelbaar hoe karig de toegang tot het bescheiden aanbod van vormgevingsbronnen was in het pre-Google tijdperk.

Een verklaring hiervoor ligt in de selectieve belangstelling voor vormgeving. Tot ver in de jaren tachtig ging de institutionele aandacht voor vormgevingserfgoed overwegend uit naar de artistieke kwaliteit van objecten. Musea collectioneren de bijzonder vormgegeven objecten vanuit esthetisch oogpunt, of omdat ze een bepaalde stijl of stroming vertegenwoordigen. Cultuur- of designhistorisch onderzoek naar de vraag waarom de producten er uit zien zoals ze er uitzien, stond op z'n zachtst gezegd, nog in de kinderschoenen. Dat ligt voor een deel in de aard van het onderwerp zelf. Het betreft veelal voorwerpen, producten, waar we ons in het dagelijkse leven mee omringen. De alledaagsheid van zulke gebruiksvoorwerpen is eerder een garantie voor vergankelijkheid dan een oproep tot behoud als bijzonder erfgoed.

De eerste serieuze signalen van belangstelling voor Nederlandse vormgeving als erfgoed worden midden jaren tachtig afgegeven met twee grote tentoonstellingen en bijbehorende publicatie.¹ Het duurt echter nog enkele jaren voor de interesse ook daadwerkelijk vertaald wordt naar een vorm van beleid op het gebied van het vormgevingserfgoed. In de tussenliggende periode worden incidenteel maatregelen genomen om een bedrijfsarchief, collectie of nalatenschap van een ontwerper veilig te stellen. Pas in 1992 wordt, met de oprichting van het Nederlands Archief Grafisch Ontwerpers

¹ Industrie en Vormgeving in Nederland 185-1950 in het Stedelijk Museum Amsterdam, 1985 en Holland in Vorm, vormgeving in Nederland 1945-1987 in het Stedelijk Museum Amsterdam, Gemeentemuseum Arnhem, Haags Gemeentemuseum, Museum Boymans-Van Beuningen Rotterdam, Centraal Museum Utrecht, 1987

(NAGO), vanuit particulier initiatief een structurele stap gezet naar het systematisch verwerven, toegankelijk maken en behouden van vormgevingsarchieven.

Vormgevingserfgoed

Nederlandse vormgeving heeft in de afgelopen eeuw internationaal een grote reputatie opgebouwd. Of het nu gaat om de nieuwste collectie van Viktor & Rolf, de bewegwijzering van JFK Airport, de klapschaats, de Philishave of Maxicosi, het zijn allemaal producten die de Nederlandse vormgeving internationaal in hoog aanzien hebben geplaatst. De toegenomen belangstelling voor Dutch Design heeft ook consequenties voor de toegankelijkheid en presentatie van de Nederlandse vormgevingsgeschiedenis. Het huidige beleid is erop gericht de zorg voor vormgevingsarchieven te verankeren in de erfgoedsector.

Begin 2001 bracht een Tijdelijke Adviescommissie Vormgeving aan de toenmalige Staatssecretaris Rick van der Ploeg een rapport uit met aanbevelingen en onderbouwing voor een gewenste herziening van het vormgevingsbeleid. De commissie analyseerde dat het beleid ten aanzien van cultureel erfgoed en design achterliep, het erfgoed van het relatief jonge vakgebied ontwerpen was een verwaarloosd aandachtsgebied. Ze signaleerde lacunes op het gebied van documentatie en archivering en de conservering, collectievorming en expositie van vormgeving behoefde aandacht.² In vervolg daarop inventariseerde het Instituut Collectie Nederland in 2002 de Nederlandse vormgevingscollectie in museale instellingen. Daaruit blijkt dat zo'n dertig museale instellingen over een actuele vormgevingscollectie beschikken.³ Deze zijn zowel uit cultureel-esthetische motieven als vanuit andere verzamelgronden verworven. Het feit dat ongeveer éénderde van deze instellingen zegt ook 'archiefmateriaal' te beheren, bevestigt het vermoeden dat het begrip 'archief' niet eenduidig wordt geïnterpreteerd. Het kan gaan om een verzameling objecten, een hoeveelheid documenten of een combinatie daarvan. Ook hier speelt de kwestie dat lang niet altijd duidelijk is of het gaat om een compleet oorspronkelijk archief of alleen dat deel dat aansluit bij het profiel van de eigen collectie.

Digitalisering is een belangrijk instrument om deze situatie te verbeteren. Archieven die fysiek gescheiden zijn, kunnen digitaal bijeen gebracht worden. Ook kan digitalisering helpen om het verhaal achter een product te vertellen. Digitalisering verhoogt zo niet alleen de toegankelijkheid van het vormgevingserfgoed, het biedt ook nieuwe kansen voor toekomstig gebruik en stimuleert innovatie onder toekomstige generaties ontwerpers. Maar zorgvuldige digitalisering van vormgevingserfgoed is geen sinecure. Dat heeft diverse oorzaken.

Objecten en documenten

Een factor van belang is de complexe samenstelling van de archieven. Ze bevatten veelal zowel (schaal)modellen en gerealiseerde producten als papieren documenten die elk hun eigen specifieke behandeling vragen. (Ruimtelijke) objecten stellen andere eisen aan beheer, behoud en (digitale) ontsluiting dan papieren documenten. Dat maakt de opname van een vormgevingsarchief in een bestaande collectie niet eenvoudig.

² Tijdelijke Commissie Vormgeving (2001)

³ Kok (2002).

De soms kwetsbare objecten of producten zijn vaak het beste gediend met een museale aanpak. Het zijn de musea die van oudsher de expertise in huis hebben om de verschillende materiaalsoorten en ruimtelijke vormgevingsobjecten in de juiste omstandigheden te beheren en behouden. De focus leggen ze daarbij logischerwijs op bijzondere objecten, de 'krenten uit de pap'. Door het opnemen van deze producten in een collectie met esthetische of cultuurhistorische basis, wordt een nieuwe functie en betekenis gecreëerd en dat leidt vaak tot nieuwe en verrassende inzichten. Met de aankoop van Viktor & Rolf creatie en een serie keramische objecten van Studio Job, toonde het Zuiderzeemuseum dat de aandacht voor ambacht zich uitstrekt naar het werk van jonge ontwerpers⁴.

Als losse voorwerpen in museale context worden bewaard, kunnen we spreken van een verlies van een deel van de betekenis van een object. De oorspronkelijke context van het archief of de collectie is nodig om volledig begrip van het geheel te kunnen behouden. Objecten en papieren documenten vertellen immers gezamenlijk het verhaal. Toch kan het zinvol zijn om die splitsing in beheer en behoud na te streven. De authentieke bronnen die essentiële informatie bevatten over het ontstaan en de betekenis van Nederlandse vormgeving, kunnen uitstekend bewaard worden in een bestaande archiefinstelling. Omdat deze soms weer minder goed uitgerust zijn om de meestal kwetsbare ruimtelijke producten en objecten te beheren, ligt het voor de hand om de verschillende soorten materialen te scheiden en ze voor het fysiek beheer elk bij het best toegeruste instituut onder te brengen. Digitalisering biedt hier de uitkomst. Het kan bijeenbrengen wat uit beheersoogpunt beter gescheiden kan blijven. Een mooi voorbeeld hiervan is de in 2011 gelanceerde webdienst Adviz (Advertising+ GraphicDesign = Visual Communication),⁵ dat de collecties toont van het NAGO, het ReclameArsenaal en het Affichemuseum in Hoorn.

Sectoroverstijgende beschrijving

Dit hybride karakter van vormgevingserfgoed heeft ook consequenties voor de beschrijving ervan. Het NAGO, in 1992 opgericht met als doel het verwerven, digitaal ontsluiten en onderbrengen van ontwerpersarchieven, werkte de eerste jaren met een digitaal beschrijvingssysteem dat geënt was op het systeem van het Stedelijk Museum. In 2001 werd echter op basis van een informatieanalyse een nieuw digitaal informatiesysteem ontwikkeld waarin het mogelijk werd om de bij elkaar horende objecten en documenten als samenhangend geheel vast te leggen. Dit beschrijvingssysteem kwam tot stand door twee internationale beschrijvingsstandaarden met elkaar te combineren: voor het beschrijven van archiefdocumenten ISAD(G) en voor de objectbeschrijving SPECTRUM. Deze methodiek maakt het mogelijk om archieven centraal te beschrijven maar decentraal te (laten) beheren. Wanneer de relatie tussen een object en een document eenmaal is vastgelegd, is er geen bezwaar om deze verschillende bronnen elk op een andere locatie te bewaren.

Bij deze gedistribueerde opzet werd rekening gehouden met het initiatief van de Premisla Stichting, opvolger van het in 2000 opgeheven Vormgevingsinstituut, om met een Werkgroep Vormgevingarchieven op pragmatische wijze te werken aan een infrastructuur voor het veiligstellen van vormgevingserfgoed. De Werkgroep heeft in 2006 een rapport opgesteld met een pleidooi voor een forse inhaalslag voor het verwerven, ontsluiten, digitaliseren en beschikbaar stellen van vormgevingsarchieven door bestaande archief- en collectionerende instellingen.⁶ Het hierop

⁴ Zuiderzeemuseum.nl

⁵ adviz.nl

⁶ Timmer(2006).

geformuleerde Masterplan Inhaalslag Vormgevingsarchieven was voor de Mondriaan Stichting aanleiding om voor de periode 2007-2009 een regeling voor de vormgevingsarchieven in het leven te roepen.

Onderdeel van het Masterplan is het actief benaderen van archiefinstellingen om de belangstelling voor vormgevingsarchieven te peilen. De grote interesse uit de archiefsector resulteerde in de recentelijke realisatie van drie clusters bij bestaande erfgoedinstellingen. In Eindhoven zorgt het Louis Kalff Instituut voor de industriële archieven, bij Modekern Arnhem worden de modearchieven opgevangen en in Amsterdam zorgt het op te richten Grafisch Erfgoedcentrum van de Universiteit van Amsterdam onder andere voor de voortzetting van het werk van het NAGO. Omdat in de afgelopen periode tegelijkertijd enkele musea hun vormgevingsarchieven uit beheer hebben afgestoten zien we een kanteling bij de verantwoordelijkheid voor ontsluiten, beheren en behouden van deze vormgevingserfgoed: het accent wordt zichtbaar verlegd van collectionerende musea naar archiefinstellingen en een universiteitsbibliotheek.

Hier ligt wel een gevaar op de loer dat de kwaliteit van de digitale toegankelijkheid kan aantasten. Ook al lijkt het probleem nu overwonnen van de al te grote beperking door het museaal, dat wil zeggen objectgewijs, beschrijven van complex samengestelde archieven, de afhankelijkheid van de informatiesystemen van de verantwoordelijke erfgoedorganisatie is hiermee nog niet opgelost. Concrete afspraken zijn nodig om het door diverse instellingen beheerde vormgevingserfgoed in samenhang en integraal digitaal te ontsluiten. Het door het NAGO ontwikkelde informatiesysteem maakt het mogelijk om verschillende beschrijvingsstandaarden te combineren tot één functionele en inhoudelijke ontsluiting. Maar dat vraagt wel om nauwe samenwerking en adequate uitwisseling van informatie van erfgoedorganisaties. Hier ligt een goede rol voor het nieuwe instituut dat in 2013 ontstaat uit een fusie van Premsele, het Nederlands Architectuur Instituut en Virtueel Platform. Het nieuwe instituut streeft de totstandkoming na van een Nationaal Ontwerp Archief, met als centrale taak de coördinatie van collectievorming en ontsluiting in een netwerk van instellingen.⁷

Zonder vergaande afspraken over een gemeenschappelijke aanpak bij de beschrijving en ontsluiting van vormgevingserfgoed, zal het moeilijk worden om de collecties herbruikbaar te maken buiten de eigen omgeving. Juist dit materiaal vraagt het om over de grenzen van de eigen sector heen te kijken. Dat leidt niet alleen tot rijkere kennisontwikkeling, maar ook tot meer waardering voor de bijzondere kwaliteit van vormgevingsarchieven en de waarde ervan voor onderzoek en innovatie. Dat zien we ook op Europees niveau, waar Europeana een krachtige oproep doet om meer sectoroverschrijdend te werken. De collecties van archieven, bibliotheken en musea vertonen veel inhoudelijke en formele verwantschap, en digitalisering is het instrument om dat tot zijn recht te laten komen. De Art Nouveau tentoonstelling van Europeana toont hoe nuttig en interessant die brede blik is.⁸

Digitale archivering

Naast de noodzaak tot gedistribueerd beheer en een sectoroverstijgende beschrijvingsmodel is er nog een andere grote uitdaging: het digitaal duurzaam behouden van vormgevingserfgoed. Diverse materialen, objecten, papieren, schetsen, calque werktekeningen, modellen, prototypes en administratieve documenten hebben in de huidige ontwerppraktijk plaatsgemaakt voor digitale

⁷ NAI, Premsele & Virtueel Platform (2012) .

⁸ <http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/art-nouveau-en>

equivalenten. Het vak is sinds de introductie van de personal computer in de jaren tachtig radicaal veranderd waardoor we voor de jongere archieven inmiddels voor een compleet nieuwe uitdaging staan wat betreft het beheer en behoud ervan. Het beschrijven en beheren van analoge documenten en objecten is misschien niet altijd even eenvoudig maar inmiddels wel beproefd. De bewaarstrategieën voor archieven met het zogeheten born-digital vormgevingsmateriaal moet nog van de grond af opgebouwd worden.

In ruim 25 jaar zijn steeds meer elementen van het ontwerp- en productieproces gedigitaliseerd, opdrachten worden inmiddels grotendeels gerealiseerd met behulp van geavanceerde hard- en software. Dat heeft geleid tot het verdwijnen van meerdere specialistische functies en bijbehorende beroepen en deskundigheid en een andere invulling van de professie. De ontwerper is steeds meer regisseur over een groter deel van het ontwerp- en productieproces geworden en draagt daarmee een grotere verantwoordelijkheid voor het resultaat. Die verantwoordelijkheid strekt zich ook uit naar het archief. Om duurzame toegang tot digitale materialen te realiseren zijn maatregelen op het moment van creatie nodig. De inrichting van een digitaal archief kan niet wachten tot het moment van overdracht aan een beherend instituut. De snelle wisseling van hard- en software, van bestandformaten en van opslagmedia vragen om een weldoordachte bewaarstrategie van de ontwerper. Het is van groot belang dat zij kennis verwerven over de vorming van en omgang met een digitaal archief, en verder kijken dan een goed back-upsysteem. Dat is niet alleen in het belang van toekomstige cultuurhistorische onderzoekers maar ook in hun eigen - bedrijfseconomische - belang. Wanneer de eigen kennis na verloop van enkele jaren niet meer toegankelijk is, is dat kapitaalvernietiging.

Er zijn signalen dat het besef van nut en noodzaak groeit. Ontwerpbureaus worden steeds vaker geconfronteerd met gearchiveerde projecten waarvan bestanden niet meer vindbaar of leesbaar zijn. Dan zijn oorspronkelijke formaten al lang vervangen door nieuwe software, is een technologie achterhaald of een drager beschadigd. Maar het grootste gevaar voor het verlies van digitale archieven schuilt niet eens in hard- en software. Het meeste verlies wordt veroorzaakt doordat het achteraf uitzoeken en ordenen van grote hoeveelheden digitale bestanden zonder adequate metadata te arbeidsintensief is en daarmee te kostbaar. Het retrospectief waarderen en selecteren van een digitaal archief is een opgave waar je noch je eigen ontwerpbureau nog de (armlastige) erfgoedsector mee kunt belasten. Ontwerpers moeten zelf de verantwoordelijkheid voor hun digitale archief nemen. De erfgoedsector kan hen daarbij ondersteunen door de juiste instrumenten aan te reiken en kennis toegankelijk te maken om het digitale archief duurzaam toegankelijk te houden.

Hergebruik

Digitaal toegankelijke vormgevingsarchieven bevorderen onderzoek en innovatie en bieden mogelijkheden tot (her)gebruik van bijzonder bronmateriaal. Online presentatie van dit jonge erfgoed stuit echter ook onvermijdelijk op de kwestie van auteursrechten. Het betreft in sommige gevallen materiaal waar archiefvormers, ontwerpers of hun opdrachtgevers nog economische belangen bij hebben, zoals bij werktekeningen van succesvolle producten. Omdat door de internetgeneratie auteursrecht wordt gezien als een antiek overblijfsel uit het analoge tijdperk dat bovendien de vrijheid van meningsuiting op het internet in de weg staat, kan 'hergebruik' leiden tot nadeel voor auteursrechthebbers. Licentieconstructies die binnen de erfgoedsector populair zijn om verspreiding te reguleren, zoals Creative Commons, zijn niet goed toepasbaar. Dat de erfgoedsector met deze kwestie worstelt, blijkt uit recente ontwikkelingen rond de digitalisering van

collecties bouwvergunningen⁹. Daarin bevinden zich bouwtekeningen waarvan in veel gevallen de auteursrechten nog bij de architect berusten. Het auteursrecht staat dus eigenlijk in de weg van het principe dat bronnen die met publieke middelen worden gedigitaliseerd en behouden, vrij toegankelijk te laten zijn voor datzelfde publiek. Zichtbaarheid en mogelijkheden voor (her)gebruik van het materiaal zijn echter voorwaarden om vormgevingserfgoed te kunnen blijven behouden. Er zal dus een goed evenwicht moeten worden gevonden tussen zoveel mogelijk digitaal toegankelijk maken enerzijds en het respecteren van de rechten van de vervaardigers anderszijds.

Conclusie

Digitalisering van designcollecties en vormgevingsarchieven levert inzichten in de unieke Nederlandse ontwerptraditie en verruimt de mogelijkheden voor onderzoek daarnaar. Het inspireert en motiveert nieuwe generaties studenten die de toekomstige creatieve industrie zullen vormen. Om de volle potentie van dit materiaal te kunnen benutten, kan de wijze van digitaliseren het beste toegespitst worden op de bijzondere samenstelling van de archieven en collecties. Een digitale ontsluiting die zowel gebaseerd is op bestaande beschrijvingsstandaarden als toegespitst op de bijzondere eigenschappen van vormgevingsarchieven is het nastreven waard. Om toekomstige vormgevingsarchieven te kunnen behouden zal intensief moeten worden samengewerkt met de creatieve industrie zelf om bestaande kennis over digitaal archiveren en digitale duurzaamheid breed te verspreiden. Samenwerking en overleg is ook noodzakelijk om een voor beide partijen profijtelijke oplossing rond het auteursrecht te realiseren. Want pas dan kunnen de beide sectoren optimaal profiteren van elkaars innovatieve kracht.

Literatuur

Kok, Arjen (2002) *Erfgoed vormgeving*; rapport in opdracht van ministerie OCenW, Directie cultureel erfgoed. Amsterdam: Instituut Collectie Nederland.

NAi, Premisela & Virtueel Platform (2012) *Creativiteit als noodzaak: beleidsplan 2013-2016 van het Nederlands instituut voor architectuur, design en e-cultuur*. Rotterdam/Amsterdam: NAI, Premisela Nederlands Instituut voor Design en Mode, Virtueel Platform.

Timmer, Petra (2006) *Een toekomst voor vormgevingsarchieven: achtergrond en analyse*. Amsterdam: Premisela, Stichting voor Nederlandse vormgeving.

Rapport van de Tijdelijke Commissie Vormgeving, Advies Vormgeving, 2001

⁹ <http://www.archief20.org/profiles/blogs/openbaarheid-en-de-auteurswet> en <http://www.archief20.org/forum/topics/een-digitaal-bouwdossier-bevat-auteursrechtelijk-werk-zonder?commentId=792394%3AComment%3A71929>